

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

RAPPORT UV ÖST 2004:53

FÖRUNDERÖKNING, DEL 1

Boplatsindikationer och en äldre vägsträckning vid Himmelstalunds hällristningar

Arkeologisk förundersökning, Del 1, inför flyttning och nyanläggande av GC-väg väster om RAÅ 1, Ö Eneby socken, Norrköpings kommun, Östergötland

Dnr: 422-4004-2004

Per Nilsson

Riksantikvarieämbetet

Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV Öst

Roxengatan 7, 582 73 Linköping

Tel. 013-24 47 00

Fax 013-10 13 24

uvost@raa.se

www.raa.se

Text och grafik Per Nilsson

Framsida Vinterschaktning inför ny gång- och cykelväg vid Himmelstalunds hällristningar (Dag 2). Foto: Per Nilsson.

Utskrift UV Öst, Linköping 2004

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, 801 82 Gävle. Dnr L 1999/3

© 2004 Riksantikvarieämbetet

Rapport UV Öst 2004:53

ISSN 1404-0875

Innehåll

Inledning 5

Syfte och metod 5

Fornlämningsmiljö 6

Tidigare undersökningar 7

Resultat och åtgärdsförslag 7

Referenser 9

Övriga källor 10

Administrativa uppgifter 10

Bilagor 11

Bilaga 1. Schakt- och anläggningsbeskrivningar 11

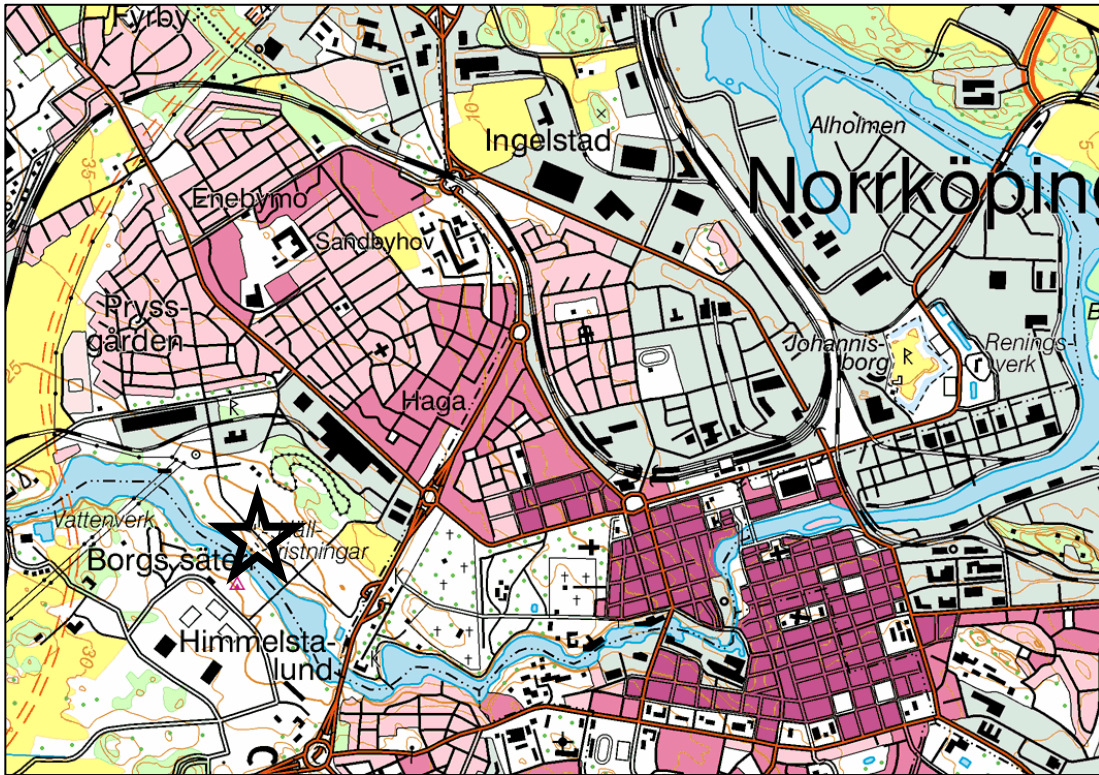

Fig 1. Utdrag ur Gröna kartan med platsen för förundersökningen markerad.

Boplatsindikationer och en äldre vägsträckning vid Himmelstalunds hällristningar

Sammanfattning

Norrköpings kommun planerar att flytta den gång- och cykelväg som idag passerar över Himmelstalunds hällristningar (RAÄ 1). GC-vägen blir 550 m lång och avses att förläggas i sydvästslutningen mellan ristningarna och Motala ström. Anledningen är att hällristningslokalen är den mest besökta lokalen i området och att slitaget därför är stort. Platsen har även varit utsatt för fordonstrafik och vandalisering i form av bl a eldning. Efter beslut av länsstyrelsen (2004-11-15) utförde Riksantikvarieämbetet, UV Öst, en arkeologisk förundersökning, Del 1, längs den planerade sträckningen. Vid förundersökningen, Del 1, påträffades tre områden med anläggningar, Omr A, B och C. Anläggningarna bestod av gropar, stolphål, en härd samt en stenpackning vilken tolkades som en del av en äldre vägsträckning. UV Öst föreslår att de tre områdena (A, B, C) bör omfattas av ytterligare förundersökning, Del 2.

Ansvarig för fält- och rapportarbete var Per Nilsson, UV Öst.

Inledning

Norrköpings kommun, kultur- och fritidskontoret, planerar för ny gång- och cykelväg väster om hällristningarna vid Himmelstalund, RAÄ 1 m fl, Östra Eneby socken, Norrköpings kommun, Östergötland. GC-vägen kommer att bli ca 550 m lång och 3 m bred.

Kultur- och fritidskontoret, Stadsmuseet, Gatu- och parkkontoret samt Destination Norrköping har sedan ett år tillbaka gemensamt utarbetat ett förslag till upprustning av hällristningsområdet vid Himmelstalund. Anledningen är att hällristningslokalen (RAÄ 1) är den mest besökta lokalen i området och att slitaget därför är stort. Platsen har även varit utsatt för fordonstrafik och vandalisering i form av bl a eldning. Kommunen anser därför att lokalen bör prioriteras med bättre skydd, information och åtkomlighet. En första åtgärd är att flytta bort trafiken från ristningsytorna. Av det skälet har Kultur- och fritidsnämnden avsatt medel under 2005 för en första etapp som innebär att den nuvarande GC-vägen (som idag passerar över själva ristningslokalen) ges en delvis ny och annan sträckning, i första hand väster om ristningsområdet mellan Motala ström och hällristningarna.

För att utröna om en flyttning till detta läge var möjligt ur arkeologisk synpunkt har Kultur- och fritidskontoret ansökt om länsstyrelsens synpunkter på och beslut om en arkeologisk förundersökning i den planerade nya vägsträckningen. Med anledning av resultaten från förundersökningen ska fortsatt planering ske rörande var den nya vägen slutgiltigt kan läggas.

Efter beslut av länsstyrelsen (2004-11-15) utförde Riksantikvarieämbetet, UV Öst, en arkeologisk förundersökning (Del 1) av sträckningen den 17-19 november 2004.

Syfte och metod

Förundersökningens syfte var att klargöra omfattningen av, karakterisera och om möjligt datera eventuella äldre lämningar längs den aktuella vägsträckningen.

Enligt Ann-Charlotte Hertz, Stadsmuseet i Norrköping, fanns inte de ekonomiska ramarna för att utföra en omfattande arkeologisk förundersökning på platsen. Efter diskussion med Ann-Charlotte Hertz och Carin Claréus (LST) delades därför förundersökningen upp i två delar, Del 1 och Del 2. Detta skedde dels för att undvika ingrepp i ev. fornlämningar och dels för att hålla den ekonomiska kostnaden nere.

Förundersökningens Del 1 omfattade förberedande arbete samt maskinschaktning *ned till* eventuella lämningar. Beroende av resultaten från förundersökningens 1:a del görs en bedömning om och i så fall i vilken omfattning en 2:a del av förundersökningen skall genomföras. Länsstyrelsen beslutar om, och i vilken omfattning förundersökningens 2:a del ska genomföras.

Den fältmetod som användes var sökschaktning med hjälp av grävmaskin längs den aktuella sträckningen. Matjorden schaktades av ned till steril mark, alternativt anläggningsnivå. En ursprunglig ambition var att ta upp flera meterrutor och gå igenom matjordslagret i dessa på hackbord, främst för att söka efter fynd som kan sättas i samband med hållristandet eller eventuella ritualer som kan ha förekommit på platsen (se tex Nordström 1995, Bengtsson 2002). Men eftersom matjorden längs stora delar av sträckningen visade sig bestå av påfört och omrört material övergavs denna ambition. Schakt, anläggningar och fynd mättes in och dokumenterades i plan med hjälp av totalstation (Geodimeter). Anläggningar och fynd registrerades i RAÄ:s digitala informationssystem, Intrasis.

Fornlämningssmiljö

Klipporna vid Himmelstalund (RAÄ 1) utgör en av Skandinavians mest omfattande hållristningslokaler. På platsen finns 57 registrerade ristningsytor med sammanlagt över 1600 kända figurristningar. Idag utgörs området av parkmark. Ristningarna upptäcktes troligen under 1800-talets tidigare hälft men den första vetenskapliga undersökningen av dem dröjde till år 1871 då Carl Fr. Nordenskjöld gjorde en dokumentation av ristningarna (Nordén 1925). Av övriga fornlämningar i närheten kan nämnas en åssträckning med skärvstenshögar belägen ca 200 meter Ö om ristningarna (RAÄ 159, 74). I närheten av RAÄ 1 finns även ytterligare ristningar och älvkvarnslokaler (RAÄ 2, 3, 4, 128, 74) samt boplatlämningar (RAÄ 203, 204).

Före säteribildningen på 1600-talet var den historiska byn Himmelsta belägen på klipporna (RAÄ 160). På 1691 års karta benämns platsen *Gamble Himmelsta by* (Nordén 1925). Himmelstalund nämns första gången i skrift 1344 och då som *Hämbästadhum*. 1369 skrivs namnet *Hämbrastadholm* (Moberg 1965). Namnet har tolkats på flera olika sätt. Nordén menar att namnet sannolikt innehåller en form av ordet *hemul* eller verbet *hemble*, ”förvärva eller försvara ägorätten till något”. Nordén sätter detta i samband med ”sättet för gårdens förvärvande till den stora kungsdomänen mellan Glan och Bråviken” (Nordén, 1917, s 24). Linde avvisar Nordéns tolkningsförslag och ser i förleden istället ett personnamn, tex *Hemlef*, *Hemlek* eller *Hemle* (Moberg 1965, s 19, ref till G Linde).

I historisk tid har även ett limkokeri legat på platsen. År 1876 gör Nordenskjöld ytterligare ett besök vid ristningarna och konstaterar att det nyanlagda limkokeriet har gjort stor skada på ristningsytorna. På Nordéns foton från 1920-talet finns endast en lada kvar på platsen (Nordén 1925). Ladan brändes ned på 1970-talet (Ann-Charlotte Hertz, muntligen).

Höjden över havet längs sträckningen varierar mellan ca 25-28 m medan klippan med ristningarna når som högst ca 35 m ö h. Området mellan ristningarna och Motala ström utgörs av en sydvästslutning med vissa flacka partier.

Tidigare undersökningar

Klippan med ristningarna vid Himmelstalund har vid flera tillfällen undersökts arkeologiskt, bl a år 1903 av den dåvarande kronprinsen Gustav Adolf och Oscar Almgren och av Artur Nordén 1921 (Nordén 1925). Längs den sträckning som nu är aktuell har dock inga arkeologiska undersökningar utförts. I närområdet har vid flera tillfällen upptäckts boplatsslämningar. I samband med schaktning för en elkabeldragning upptäcktes härdar, stolp- och käpphål, kulturlager och ett närmare 40 meter långt skärvstenslager, RAÄ 203, 204 (Persson 1994). Det över 800 meter långa schaktet togs upp ca 100 m norr om RAÄ 1, i svackan mellan klippan med hållarna och höjdsträckningen med skärvstenshögar. Två anläggningar daterades till övergången senneolitikum/äldre bronsålder (ibid). Även väster om Himmelstalundsparken har boplatsslämningar påträffats. Inför anläggandet av Hagahöjden BK:s föreningslokal gjordes en arkeologisk förundersökning. I ett av schakten påträffades mörkfärgningar och ett stolphål (Schönbeck 2001). Något längre västerut, vid Lundatorpsvägen, har en härd daterats till yngre bronsålder (Carlsson 2001). Inför nedläggning av fjärrvärmekulvert ca 300 m öster om RAÄ 1, utfördes en antikvarisk kontroll vid RAÄ 94a (platsen för två högar). Inget av antikvariskt intresse påträffades (Larsson 1993). När nya informationstavlor skulle sättas upp på själva ristningslokalen gjordes en mycket begränsad förundersökning (Kaliff 1992). På platsen framkom endast i sen tid påförda massor.

Resultat och åtgärdsförslag

Sammanlagt togs 340 löpmeter schakt upp längs den 550 m långa sträckningen (Fig 2). Längs delar av sträckningen, främst i öster, fanns påförda massor som var upp till 0,50 m tjocka. I odlingslagret fanns tegel, porslin, järnföremål, två kritpipor och yngre rödgods. Det påförda lagret har sedan utnyttjats för odling. Troligen härrör massorna från de byggnader som i historisk tid legat uppe på själva hållarna.

Förundersökningen försvårades av otjänlig väderlek, med kraftigt snöfall dag 2 och flera minusgrader dag 3. Den kalla natten ledde till att tjälen gick ned i de öppna schakten vilket gjorde det omöjligt att närmare undersöka vissa anläggningar som var täckta med frusen blötsnö.

På tre platser längs sträckningen påträffades anläggningar under odlingslagret, Omr A, B och C (Fig 2-5).

Omr A

Under det påförda odlingslagret påträffades två gropar (A339, A345) samt ett möjligt stolphål/käpphål (A353). På toppen av A345 fanns rikligt med bränd lera, men ej sentida fynd av tex tegel och porslin. Dateringen av groparna är oklar, men det står klart att de är äldre än det påförda odlingslagret.

Omr B

Längs en sträcka av ca 20 m påträffades två stolphål (A279, A289) samt en härd (A298). Stolphålen var stenskodda, delvis med skörbrända stenar. Såväl härdens som stolphålen var

belägna under plogskiktet, ca 0,30 m under nuvarande marknivå. Intressant är att anläggningarna är belägna på en flack avsats, eller plåtå mellan ristningarna och strömmen.

Omr C

Längst mot nordväst, strax innan den planerade vägen ansluter till befintlig GC-väg, påträffades två stenpackningar (A209, A213), en stenfylld grop (A225) samt ett möjligt stolphål (A217). Stenpackningen, A209 var ca 2,0 m bred och bestod av tätt lagda, 0,05-0,20 m stora stenar. Dess södra begränsning är skarp, mot norr är den mer otydlig. Stenpackningen utgör troligen en del av en äldre vägsträckning som bör haft en öst-västlig riktning. En liknande vägsträckning (RAÅ 100) har nyligen undersökts inom Kv Sparrisen, norr om Fiskeby (Nilsson, P *In print*). Ca tre meter längre mot norr påträffades den andra stenpackningen, A213. Stenpackningen består av ett något mindre stenmaterial och har otydliga begränsningar. Möjligen består A213 av utdraget material från den ev. vägsträckningen, A209. En översiktlig kartanalys visar att en vägsträckning med öst-västlig riktning inte finns markerad på varken den äldre ekonomiska kartan (1947), häradskartan (1870) eller Jean de Rogiers karta från 1691 (Nordén 1925). En kommande förundersökning, Del 2, bör därför inledas med mer detaljerade kartstudier för att utröna vilken tidsperiod en eventuella vägen ska dateras till.

Sammantaget föreslår UV Öst att tre områden (*Omr A, B, C*) bör omfattas av vidare förundersökning, Del 2. Beroende av resultaten från förundersökningens 1:a del görs en bedömning om och i så fall i vilken omfattning en 2:a del av förundersökningen skall genomföras. Länsstyrelsen beslutar om, och i vilken omfattning förundersökningens 2:a del ska genomföras.

Linköping i november 2004

Per Nilsson
Arkeolog

Referenser

- Bengtsson, L. 2002. Att gräva ut bilder. Bilder av bronsålder. (Goldhahn, J. Red): 261-281. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No 37. Lund.
- Carlsson, T. 1999. En bronsåldershärd vid Himmelstalunds hällristningsområde. Arkeologisk förundersökning. Kabelschakt vid Lundatorpsvägen i Norrköping. RAÄ, UV Öst. Rapport UV Öst 2001:3.
- Kaliff, A. 1992. Himmelstalund. Antikvarisk kontroll. RAÄ, UV Linköping. Rapport. Dnr: 2482/91. Linköping.
- Larsson, M. 1993. Himmelstalund. Arkeologisk Förundersökning. RAÄ, UV Linköping. Dnr: 2107/93. Linköping.
- Moberg, L. 1965. Norrköpingstraktens ortnamn. Ur: Norrköpings historia. I. Från forntid till Vasatid. (Helmfrid, B & Kraft, S. Red): 1-81. Stockholm.
- Nilsson, P. *In Print*. Om boplatstillämnningar inom Bråbygdens hällristningsområden. Ur: Mellan järn och brons. Rapport från det 9:e Nordiska Bronsålderssymposiet i Göteborg. Red: Goldhahn, J.
- Nilsson, P. *In Print*. Omfattande boplatstillämnningar inom Kv Sparrisen. Arkeologisk förundersökning. Riksantikvarieämbetet, UV Öst.
- Nordén, A. 1917. Norrköpings medeltid. Ett diplomatarium Norcopensis. Aktiebolaget Alfred Lundbergs Bokhandels Förlag. Norrköping.
- Nordén, A. 1925. Östergötlands bronsålder. I beskrivande förteckning med avbildningar av lösa fynd i offentliga och enskilda samlingar, kända gravar samt hällristningar – översikt. Henric Carlssons Bokhandels Förlag. Linköping.
- Nordström, P. 1995. Arkeologiska undersökningar invid hällristningar. Analys av 16 utgrävningar invid hällristningar i Sverige och Norge. Opublicerad C-uppsats i arkeologi. Stockholms universitet.
- Persson, H. 1998. Himmelstalundsparken. Norrköping (f d Östra Eneby sn), Östergötland. Arkeologisk förundersökning, april-juli 1994. Östergötlands länsmuseum. Dnr: 326/93. Linköping.
- Schönbeck, M. 2001. Himmelstalund 1:1. Arkeologisk förundersökning. Östra Eneby socken, Norrköpings kommun, Östergötland. Östergötlands Länsmuseum, Rapport 85:2001.

Övriga källor

Fornminnesregistret (FMR)

Administrativa uppgifter

Riksantikvarieämbetets dnr: 422-4004-2004.

Länsstyrelsens dnr och datum för beslutet: 431-16688-04, 2004-11-15.

Projektnummer: 1520623.

Intrasis objekt: 2004:126.

Undersökningstid: 17-19 november 2004.

Projektledare: Per Nilsson.

Underkonsulter: Grävmaskinist, Björn Andersson, Vånga Entreprenad.

Exploateringsyta: 550x3,0 m.

Undersökt yta: 340 löpmeter schakt.

Läge: Ekonomiska kartan, 1980, Ed 2, blad 8G 9d Fiskeby (086 93).

Koordinatsystem: Rikets.

Koordinater för undersökningsytans mittpunkt: x 64967620, y 15197055.

Höjdsystem: RH 1970.

Dokumentationshandlingar: I avvaktan på vidare förundersökning, Del 2, förvaras dokumentationsmaterialet (foton, Intrasisdatabas) på UV Öst.

Fynd: Tillvaratogs ej.

Bilagor

Bilaga 1. Schakt- och anläggningsbeskrivningar

Schakt 1 Under torven; påförd sand och grus, 0,30 m tjockt (vägfyllningsmaterial). Under detta steril.	undersöktes men inga skålgropar el hållristningar kunde upptäckas.	övergår till gulbrun lera. 5 m V om Ö schaktkanten är ett stolphål, A318 .
Schakt 2 Brun lera, 0,30 m tj. Direkt under lera - steril.	A339, Grop +26,53 m ö h. Osäker form, minst 3,25 m i diameter, fortsätter in i båda schaktväggarna. På toppen brun lera med enstaka stenar och bränd lera.	A318, Stolphål? +26,62 m ö h. Osäkert stolphål, 0,30 m i diam, 0,10 m djupt med enstaka stenar på ytan. Fynd: Tand av häst/nöt.
Schakt 3 I Ö delen, brun lera, 0,20 m, som övergår till sand. I V delen, 0,40 m brun lera som övergår till sand.	A345, Grop +26,57 m ö h. Grop, oregelbunden, minst 1,5x1,5 m stor (fortsätter in i schaktväggen). Rikligt med bränd lera på toppen, enstaka obrända ben och enstaka skörbrända stenar. Påträffades under det ovanliggande ploglagret/påförda lagret. Ingen tegel, porslin el annat sentida mtrl kunde iakttagas på ytan av anläggningen.	Schakt 9 Mörkbrun lera/ploglager, 0,40 m tjockt, innehållande tegel, bränd lera. 4 m från Ö kanten är A298, härd. Ca 12 m längre mot V är A289, stolphål. 3 m V om A289 är ytterligare ett stolphål, A279. Ploglagret tunnare ut i schaktets V del.
Schakt 4 Brun, stenrik lera, 0,30-0,50 m tj, övergår till sand.		A279, Stolphål +26,37 m ö h. Ovalt, 0,30 m i diam. Stenscott med 0,05-0,10 m stora stenar.
Schakt 5 Moränblandad lera, stenrik (0,40 m tj) övergår till sand.		A289, Stolphål +26,45 m ö h. Rund, 0,30 m i diam. Rund mörkfärgning med tre, tätt liggande stenar (en skörbränd). Stenarna är 0,10 m i diam.
Schakt 6 I Ö delen är en naturlig svacka i marken. Där är ett upp till 0,50 m tjockt, påfört utkast/odlingslager. I lagret fanns rikligt med tegel, bränd lera, porslin, yngre rödgods, kritpipa. Lagret tunnare ut i schaktets V del. Under lagret påträffades två gropar (A339 och A345) samt ett stolphål (A353). I V delen fanns en större sten, ca 0,60x0,60 m stor. Stenens yta	A353, Stolphål/käpphål? +26,56 m ö h. Rund mörkfärgning, 0,15 m i diam, brun lera. Osäker.	A298, Härd +26,50 m ö h. Minst 1,0x1,0 m stor, fortsätter in i V schaktväggen. Härden
	Schakt 7 Brun, lerig silt, 0,25 m tjock. Mot botten vidtar lerig och stening silt.	
	Schakt 8 Brun silt, 0,20 m tjock,	

består av sot, kol, skärviga och skörbrända stenar, 0,05-0,15 m stora. Anläggningen påträffades under ploglagret, ca 0,30 m ned från marknivå.

Schakt 10

Brun lera, 0,20-0,30 m ploglager, övergår till ljusbrun lera = steril.

Schakt 11

Brun lera, 0,20-0,30 m ploglager, övergår till ljusbrun lera = steril.

Schakt 12

Brun lera, 0,20-0,30 m ploglager, övergår till ljusbrun lera = steril.

Schakt 13

Brun lera, 0,20-0,30 m ploglager, övergår till ljusbrun lera = steril.

Schakt 14

Brun lera, 0,20-0,30 m ploglager, övergår till ljusbrun lera = steril.

Schakt 15

Brun lera, 0,20-0,30 m ploglager, övergår till ljusbrun lera = steril.

Schakt 16

Brun lera med inslag av kol, tegel, järnföremål, porslin, 0,20-0,30 m

ploglager, övergår till ljusbrun lera = steril.

Schakt 17

Brun lera med inslag av kol, tegel, järnföremål, porslin, 0,20-0,30 m ploglager, övergår till ljusbrun lera = steril.

Schakt 18

Brun lera 0,20-0,30 m ploglager, övergår till ljusbrun lera = steril.

Schakt 19

Brun lera, 0,20-0,30 m ploglager, övergår till ljusbrun lera = steril.

Schakt 20

Brun lera, 0,20 m tjock. 3 m från S schaktkanten framkom en stenpackning, A209. 4 m längre mot N är A213, stenpackning. Den senare kan utgöra utdrag från A209, alternativt är det en parallell vägsträckning. Två m, resp 5 m norr om A213 är ett osäkert sth, A217 och A225, Grop.

A209,

Stenpackning/väg +25,91 m ö h. Ca 2,0 m bred, bestående av tätt lagda stenar, 0,05-0,15 m stora stenar. Stenpackningens södra

begränsning är skarp, mot norr är den mer otydlig. Vissa av stenarna är skärviga/skörbrända. På toppen och mellan stenarna påträffades tegel och bränd lera. Anläggningen utgör troligen en del av en äldre vägsträckning med riktningen (V-Ö).

A213, Stenpackning +25,93 m ö h.

Ca 1,10 m bred, bestående av 0,05-0,15 m stora stenar, vissa skärviga och ev skörbrända. Kan ev. utgöra utdraget material från A209, alt. är den en parallell vägsträckning. På toppen påträffades tegel.

A217, Stolphål?

+25,88 m ö h. Osäkert. Ovalt, ca 0,30 m i diam. Två stenar, 0,20 m stora. Svag mörkfärgning.

A225, Grop

+25,88 m ö h. Oval, 0,50x0,40 m stor. På ytan är flera 0,05-0,15 m stora stenar. Otydlig begränsning.

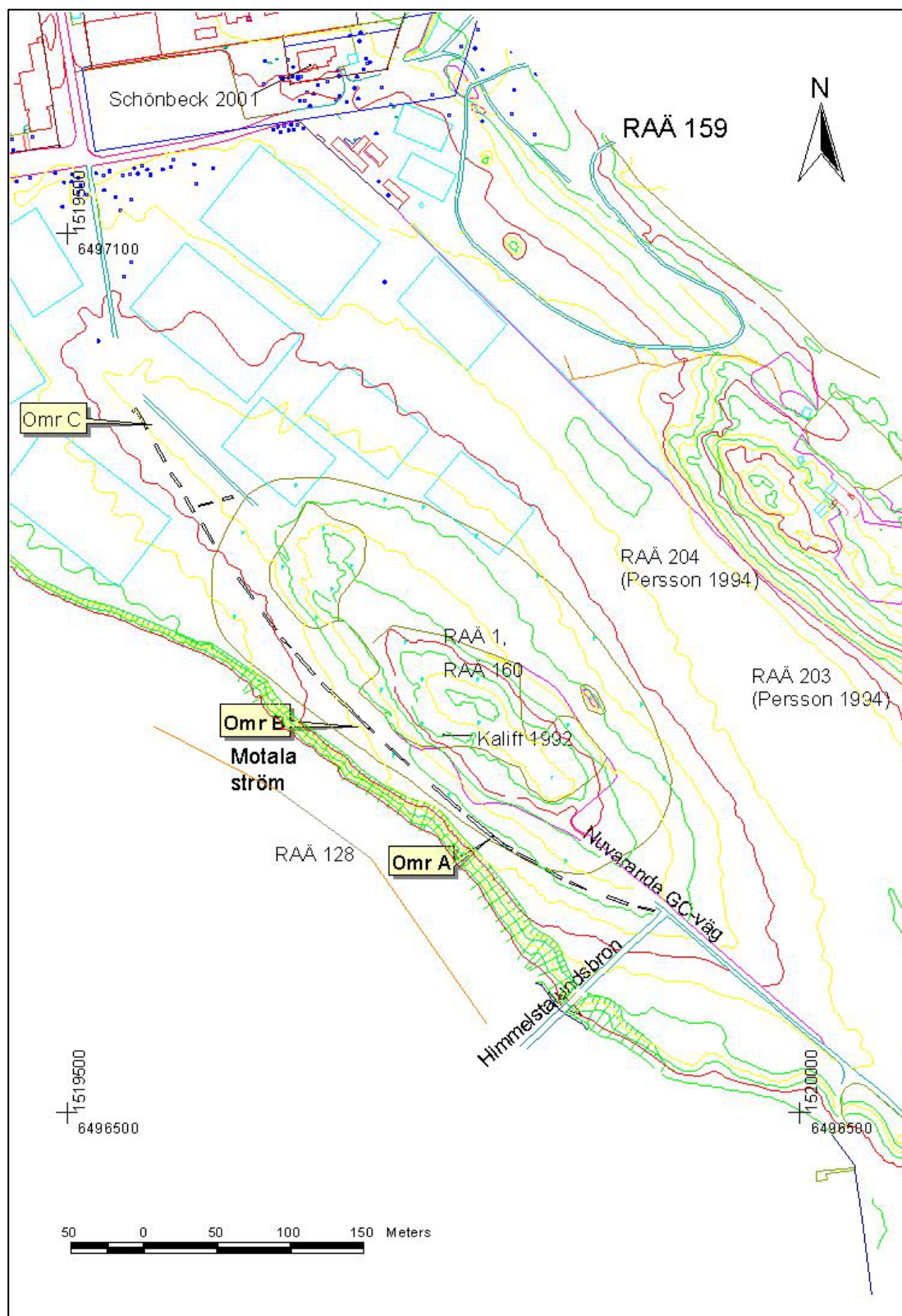

Fig 2. Utdrag ur Norrköpings kommuns grundkarta med schakt, närliggande förlämnings och Omr A-C markerat.

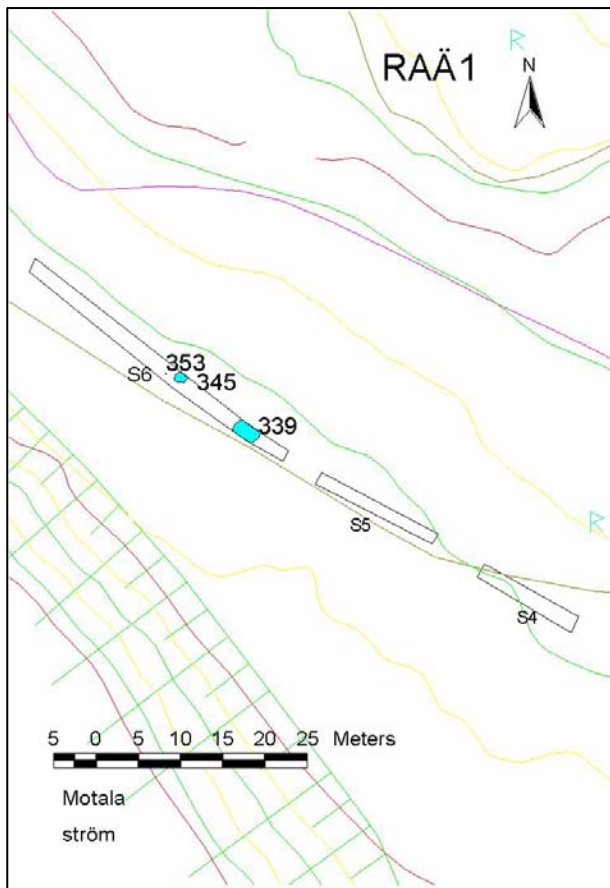

Fig 3. Omr A med schakt och anläggningar markerade.

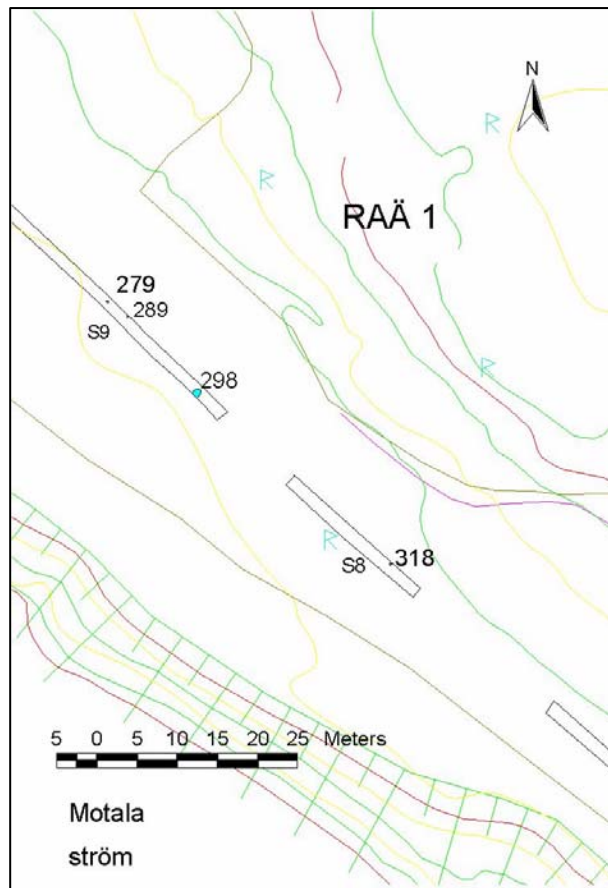

Fig 4. Omr B med schakt och anläggningar markerade.

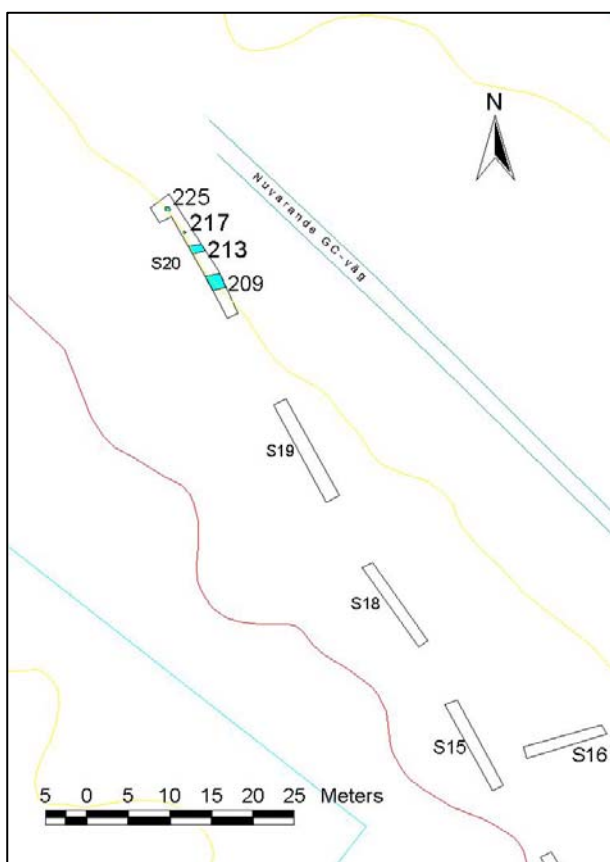

Fig 4. Omr C med schakt och anläggningar markerade.

Fig. 5. Schaktning för den nya GC-vägen. Dag 1. I bakgrunden syns klippan med ristningarna. Fr SÖ. Foto: Per Nilsson.

Fig 6. Nedanför ristningarna fanns en plåtå med stolphål och en härd. Dag 3. Fotot är taget från toppen av klippan med ristningarna . Fr Ö. Foto: Per Nilsson.

Fig 7. A209, troligen en del av en äldre vägsträckning. Dag 3. Fr SÖ. Foto: Per Nilsson.